

SCHELPENSYMBOLIEK IN DE 17e EEUW

door

Mia I. Gerhardt

Tijdens de discussie die volgde op de hierboven afgedrukte voordracht stelde de heer Butot de vraag of schelpen op 17e-eeuwse stillevenen opgevat zouden kunnen worden als een symbool van de vergankelijkheid van het leven: de lege huls immers, waaruit het levende dier verdwenen is. De spreekster antwoordde hierop dat zij betwijfelde of men zich in die tijd zo sterk van dit verband bewust was. Ondergetekende beloofde het een en ander na te zoeken. Hier volgen de voornaamste uitkomsten, zo kort mogelijk samengevat.

In de Hollandse schilderkunst van de 17e eeuw komt de schelp vrij vaak voor op zg. vanitas-voorstellingen. Deze technische term, verwijzend naar Prediker 1:2 (voor toelichting zie bv. catalogus Leiden 1970) wordt gebruikt voor combinaties van symbolen die op kortstondigheid en vergankelijkheid wijzen. Vele hiervan zijn ontleend aan het Oude Testament: bloemen, gras, rook, dauw, snarenspeel, boeken; de Renaissance voegde hier nieuwe vondsten aan toe, zoals zeepbellen, zandloper of horloge, uitgaande kaars of lamp, en vooral schedels.

Waarom hierbij ook schelpen? De gedachte dat de schelp, net als de schedel, het restant is van een afgestorven organisme is nergens in de symbolenleer, de embleemkunst noch de letterkunde na te wijzen. Het moet inderdaad wel zo geweest zijn dat zelfs verzamelaars hier niet of nauwelijks bij stil stonden. Rumphius (1705, p. 163) getuigt: "Onze Landslieden en Vrienden in 't Vaderland zijn meeren-deels in dat gevoelen, dat men de Hoorntjes en Rariteiten zoo schoon en zuiver op strand vind, of zoodanig uit den Zee haalt, gelijk men ze hunlieden toezend, en dat 't bij gevolg geen andere moeite kost als maar het opraapen."

De schilderijen, en de iconologische studies erover, wijzen echter op verschillende andere mogelijkheden (waarbij die van "alleen maar voor het mooi" bij voorbaat zo goed als uitgesloten is).

1) Breekbaarheid (dus vergankelijkheid), bv. in combinatie met een schedel en/of bloemen; vaak een tot op het parelnoer afgeslepen nautilus. Verrassend zijn twee kleine paneeltjes, elkaars pendant (catalogus Rijksmuseum 1971, no. 65/66), van Adriaan Coorte, die vermoedelijk te Middelburg werkte (rond 1700). Hier liggen alleen maar enkele tropische zeeschelpen, ruim uiteen gespreid, op een zware stenen plint. De vanitas-gedachte wordt aangegeven door een ferme barst over de hele dikte van de plint.

2) Kostbaarheid (dus ijdelheid, zoals alle aardse rijkdom), bv. in combinatie met een vergulde pronkbeker, gouden munten, of iets dergelijks. Deze gedachtenverbinding komt ook elders voor. In een embleem uit Roemer Visscher's Sinnepoppen (1614) toont de prent een aantal fraaie lege(!) horens op een strand, waarbij het opschrift luidt: "Tis misselijck waer een geck zijn gelt aen leyt" (= Een gek besteedt zijn geld aan de zonderlingste dingen). Ook Philibert van Borsselen, in het slotgedichtje van zijn berijnde verhandeling Strande (1611), refereert aan geld, maar volgens hem is de schelpenverzamelaar gelukkiger dan de vrek die goudstukken oppot. (Strande zelf is vrijwel geheel aan geleerde bronnen ontleend.)

3) In één bijzonder geval verwijzen schelpen naar bouwkunst, en wel op het grote gezamenlijke doek van Balthasar van der Ast en Bartholomeus van Bassen (catalogus Rijksmuseum no. 17; circa 1640). Het uitbundige bloemen-, vruchten- en schelpen-stilleven onderaan is van Van der Ast; daarboven voegde Van Bassen, die tevens architect en architectuurschilder was, in perspectief een fragment van een klassicistisch bouwwerk toe, oprijzend van achter een brokkelig stuk muur. De schelpen rechts onder vormen compositorisch de tegenhanger van de façade links boven, waarvan ze de diagonaal en de in het beeld centrale verticaal opvangen en doortrekken. Zo verbeeldt het geheel de architectonische kunstvaardigheid van de mens en van de natuur.

Voor de geïnteresseerden volgt hier de voornaamste gebruikte literatuur:

G.E. Rumphius, D'Amboinsche Rariteitenkamer [..]. Amsterdam, gedrukt bij François Halma, 1704.

Roemer Visscher, Sinnepoppen; uitg. met inl. en noten door L. Brummel. Den Haag, 1949.

Philibert van Borsselen, Dichtwerken; [uitg.] door P.E. Muller. Groningen, 1937.

A. Henkel und A. Schöne, Emblemata; Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Stuttgart, 1967.

W. Martin, De Hollandsche schilderkunst in de zeventiende eeuw. Amsterdam, 1936, 2 dln.

Catalogus Tentoonstelling Ydelheid der Ydelheden; Hollandse vanitas-voorstellingen uit de zeventiende eeuw. Leiden, Stedelijk Museum "De Lakenhal", 1970.

Catalogus Tentoonstelling Hollandse schilderijen uit Franse musea. Amsterdam, Rijksmuseum, 1971.

De verwijzing naar deze twee catalogi dank ik aan Dr. E. de Jongh te Utrecht.